

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

του Γεράσιμου Ζαχαράτου

Η ιστορία, οι μορφές ανάπτυξης του ελληνικού τουρισμού, η ιδιόζουσα παραγωγική και καταναλωτική φύση του αλλά και οι αλυσιδωτές επιπτώσεις του στην κοινωνία έχουν ακόμη πολλές πλευρές που είναι ανεξερεύνητες – και αυτό παρά την καθοριστική σημασία του τουρισμού για την ελληνική οικονομία και κοινωνία. Με τη «Μοντέρνα Κίρκη¹», ο Μιχάλης Νικολακάκης, εκπρόσωπος μιας νέας γενιάς ερευνητών του σύγχρονου τουρισμού, ανοίγει με τόλμη τη συζήτηση για θέματα κεφαλαιώδους σημασίας που μέχρι σήμερα δεν είχαν απασχολήσει την έρευνα.

Είναι γεγονός ότι η μεταπολεμική μεγέθυνση του τουρισμού δεν συνοδεύτηκε στη χώρα μας από παράλληλη ανάπτυξη της επιστημονικής έρευνας για το φαινόμενο. Μέχρι τη δεκαετία του 1970, σποραδικές εργασίες για τον ελληνικό τουρισμό δεν είχαν, τις περισσότερες φορές, ακαδημαϊκό χαρακτήρα και, άρα, δεν συγκροτούσαν το υπόβαθρο που θα κινούσε περαιτέρω επιστημονικά ερωτήματα. Από την άλλη, οι σπουδές για τον τουρισμό στις δημόσιες «Σχολές Τουριστικών Επαγγελματιών» (ΣΤΕ) είχαν αποκλειστικά τεχνική κατεύθυνση, περιορίζονταν στην επαγγελματική κατάρτιση και δεν

---

1. Βλ. μια προηγούμενη εκδοχή του κειμένου του βιβλίου στο Μ. Νικολακάκης, «“Μοντέρνα Κίρκη”: η κοινωνική κατασκευή του μεταπολεμικού ελληνικού τουρισμού», *Κοινωνικές Επιστήμες*, 6, 2015, σ. 4-81.

ήταν δυνατόν να οδηγήσουν σε επιστημονικές προσεγγίσεις ή να εγείρουν ένα αντίστοιχο ερευνητικό ενδιαφέρον.

Ανασταλτικός παράγοντας για την επιστημονική προσέγγιση του τουρισμού υπήρξε αναμφίβολα και το γεγονός ότι, στην Ελλάδα, η Αριστερά και, γενικότερα, η προοδευτική διάνοηση κυριαρχούσαν από μια περιφρονητική θεώρηση του αλλοδαπού τουρισμού ως παραγωγικά υποδεέστερου τομέα. Θεωρήθηκε ότι, στη μεταπολεμική νέα τάξη, η τουριστική ανάπτυξη εξέφραζε όψεις του ιμπεριαλισμού, με αποτέλεσμα να δημιουργηθεί μια απωθητική δυναμική που δεν επέτρεπε την ένταξη της έρευνας του τουριστικού φαινομένου σε σοβαρό πολιτικοοικονομικό επιστημονικό πλαίσιο.

Ο διεθνής εισερχόμενος τουρισμός στη χώρα αρχίζει, λόγω μεγέθους, να γίνεται ιδιαίτερα εμφανής κυρίως από το τέλος της δεκαετίας του 1970. Σε αυτό συνέτειναν μια σειρά από θεσμικά μέτρα της περιόδου της δικτατορίας που στόχευαν στη, με κάθε μέσο, επιταχυνόμενη τουριστική ανάπτυξη. Παρά τις ιδεολογικές επιφυλάξεις ορισμένων, στην πράξη, γινόταν πια φανερό ότι ο διεθνής τουρισμός αποτελούσε σημαντικό παράγοντα για την ελληνική οικονομία και ότι επηρέαζε ευρύτερα στρώματα της κοινωνίας. Τα βασικά του μεγέθη, αφίξεις και συναλλαγματικές εισπράξεις, δεν άφηναν αμφιβολία γι' αυτό.

Από τις μεθοδολογικά αποδεκτές μετρήσεις των ετήσιων τουριστικών συναλλαγματικών εισπράξεων και των συναφών τουριστικών μεγεθών προέκυπτε, πλέον, η διαρκώς τυπικά αυξανόμενη ποσοστιαία κάλυψη του ελλείμματος του ισοζυγίου πληρωμών. Συγχρόνως, ανεξαρτήτως του ελλείμματος σε επιστημονικά τεκμηριωμένα δεδομένα, γίνονταν εμφανείς οι θετικές επιπτώσεις του τουρισμού στην απασχόληση και στο εισόδημα αλλά και στη στήριξη πολλών από τις οικονομικοκοινωνικά καθυστερημένες περιοχές της περιφέρειας. Οι παράγοντες αυτοί οδηγούσαν αναπόφευκτα σε μια αναθέρμανση των προσπαθειών για μια επιστημονική (εκπαιδευτική και ερευνητική) αντιμετώπιση του τουρισμού, η οποία είχε αποτύχει τη δεκαετία του 1960.

Τελικά, μόνο κατά τη δεκαετία του 1980, άρχισαν να οργανώ-

νονται πανεπιστημιακού επιπέδου σπουδές που ενθάρρυναν την έρευνα του τουρισμού στο εσωτερικό, ενώ άρχισαν να εμφανίζονται διδακτορικές και μεταπτυχιακές εργασίες που εκπονήθηκαν σε πανεπιστήμια της Ελλάδας και του εξωτερικού και εξέταζαν οικονομικές και κοινωνικές πτυχές του φαινομένου. Η πορεία αυτή δεν υπήρξε απρόσκοπη και χαρακτηρίζεται από παλινδρομήσεις. Ακόμη και σήμερα, εβδομήντα χρόνια μετά τη μεταπολεμική εκτίναξη του τουρισμού, δεν διαθέτουμε ούτε ένα αξιόπιστο, συγκρίσιμο με τα διεθνή ανάλογα, στατιστικό και εθνικολογιστικό σύστημα για την έρευνα του τουρισμού και την πληροφόρηση της τουριστικής πολιτικής, ούτε μια στοιχειωδώς αξιόπιστη και εύρυθμα τροφοδοτούμενη βάση πληροφοριών για τη συνεχή επικαιροποίηση των αναγκαίων ετήσιων ερευνών της σχετικής αγοράς.

Εντούτοις, το επιστημονικό ενδιαφέρον για τη διερεύνηση των οικονομικών και κοινωνικών επιπτώσεων του εισερχόμενου τουρισμού στην Ελλάδα άρχισε πια να αναπτύσσεται και να δίνει καρπούς. Σε αυτό συνέτεινε η περεταίρω μεγέθυνση του εισρέοντος διεθνούς τουρισμού στην Ελλάδα και οι εμφανείς κοινωνικοοικονομικές επιδράσεις του. Ενισχύθηκε, δε, από τις δημοκρατικές διαδικασίες του πενταετούς προγράμματος οικονομικής ανάπτυξης 1983-1987. Οι παράγοντες αυτοί διέχυσαν, για πρώτη φορά, σε μεγάλη χωρικο-κοινωνική κλίμακα, το ενδιαφέρον για την τουριστική ανάπτυξη της χώρας και, συνακόλουθα, την ανάγκη για επιστημονική αντιμετώπιση του τουρισμού. Έτσι, συζητήσεις και προβληματισμοί γύρω από τον τουρισμό σε εθνικές και τοπικές επαγγελματικές και πολιτιστικές συλλογικότητες, σε θεσμούς και φορείς της Τοπικής Αυτοδιοίκησης επηρέασαν τη γενικότερη κοινωνική συνείδηση και, τελικά, και την εκπαιδευτική πολιτική.

Στον εκπαιδευτικό τομέα υπήρξε μια ιδιαίζουσα διττή εξέλιξη. Από τη μια πλευρά, από τα μέσα της δεκαετίας και εντεύθεν, πληθαίνουν οι μεταπτυχιακές και διδακτορικές εργασίες, οι περισσότερες από πανεπιστήμια του αγγλοσαξονικού χώρου με αντικείμενο το τουριστικό μάρκετινγκ και μανάτζμεντ. Ακολουθεί η εμφάνιση

κατεύθυνσης προπτυχιακών και μεταπτυχιακών τουριστικών σπουδών στο Πανεπιστήμιο Αιγαίου και, λίγο αργότερα, μεταπτυχιακών στο Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο με αποτέλεσμα να αρχίσει να διευρύνεται και να συστηματοποιείται η πανεπιστημιακού επιπέδου εξέταση του ελληνικού τουρισμού. Από την άλλη, οι κοινωνικές επιστήμες γνώρισαν, μετά τη μεταπολίτευση, ταχύτατη ανάπτυξη. Με την ίδρυση πολλών νέων Τμημάτων στα περισσότερα από τα πανεπιστήμια της χώρας άνθισαν οι σπουδές της σύγχρονης ελληνικής ιστορίας, της κοινωνιολογίας και της οικονομίας. Οι εκπαιδευτικές αυτές εξελίξεις διαμόρφωναν σταδιακά το κατάλληλο πλαίσιο από το οποίο σύντομα θα έβγαιναν οι πρώτες γενιές οικονομολόγων, κοινωνιολόγων και ιστορικών, ικανών για περεταίρω ερευνητική εμβάθυνση σε όψεις και εκφάνσεις του σύγχρονου κοινωνικού βίου, μία από τις βασικότερες των οποίων είναι η ανάπτυξη του εισερχόμενου τουρισμού.

Η ύπαρξη, πλέον, σπουδών σχετικών με τον τουρισμό πέρα από την αμιγώς επαγγελματική κατάρτιση έδινε πια το έναυσμα στην έρευνα των τουριστικών παραγωγικών και επιχειρηματικών δραστηριοτήτων. Μεμονωμένοι ερευνητές αλλά και θεσμικοί φορείς άρχισαν να στρέφονται προς τη μελέτη της ιστορίας, των πολιτικοοικονομικών και των κοινωνικών εκφάνσεων του ελληνικού τουρισμού. Έτσι, γεννήθηκε η πρώτη γενιά ιστορικών του τουρισμού. Η έρευνά τους ξεκινάει από διαφορετικούς κλάδους των κοινωνικών επιστημών και οι εργασίες τους αρχίζουν να στοιχειοθετούν, πλέον, το αναγκαίο πλαίσιο για την αξιόπιστη προσέγγιση του τουριστικού φαινομένου. Μάλιστα, είναι πια φανερό ότι ο τουρισμός δεν μπορεί να χωρέσει στο στενό ταξινομικό κουστούμι ενός «κλάδου υπηρεσιών», όπως τόσο άκριτα θεωρούνταν μέχρι σήμερα, καθώς επηρεάζει και καθορίζει σε μεγάλο βαθμό όχι μόνο οικονομικές αλλά και κοινωνικές, πολιτισμικές και περιβαλλοντικές πλευρές της Ελλάδας, μιας χώρας υποδοχής διεθνούς τουρισμού.

Ο συγγραφέας της «Μοντέρνας Κίρκης», Μιχάλης Νικολακάκης, ανήκει σε αυτή ακριβώς τη γενιά των πρώτων κοινωνικών επι-

στημόνων με μέριμνες για την ιστορική διερεύνηση του τουριστικού φαινομένου. Οι κοινωνιολογικές σπουδές του και οι ερευνητικές του επιλογές τον οδήγησαν να προσεγγίσει από πολλές οπτικές γωνίες τη σύνθετη οικονομικοκοινωνική δραστηριότητα του τουρισμού, δηλαδή την ετήσια παραγωγή και διάθεση της τουριστικής κατανάλωσης 25.000.000 επισκεπτών σε μια χώρα 11.000.0000 κατοίκων. Μέσα από την ελληνική περίπτωση, ο Νικολακάκης καταπιάνεται με ένα από τα βασικότερα ζητήματα που θέτει η σύγχρονη τουριστική ανάπτυξη στις αναπτυσσόμενες χώρες. Θέτει το ερώτημα του κατά πόσο η τουριστική ανάπτυξη στην Ελλάδα κινήθηκε αυτόνομα ή εάν και κατά πόσον «ήταν αποτέλεσμα κοινωνικής κατασκευής και κανονιστικής ρύθμισης», στηριζόμενη, τόσο προπολεμικά όσο και μεταπολεμικά, σε διαφορετικά οργανωτικά πρότυπα.

Για να προσεγγίσει το ερώτημα αυτό, πραγματεύεται το ρόλο του ιδιωτικού τομέα αλλά και του δημόσιου σχεδιασμού. Αναζητεί ανάμεσα στο μεγάλο και μικρομεσαίο κεφάλαιο το κύριο υποκείμενο επί του οποίου στηρίχθηκε η αφετηριακή ενεργοποίηση του σύγχρονου τουρισμού. Εξετάζει την κομβική σημασία της δικτατορίας στην επιτάχυνση της συσσώρευσης και συγκέντρωσης τουριστικού κεφαλαίου και τις συνθήκες της μεταδικτατορικής κεφαλαιακής διάρθρωσης του τουριστικού παραγωγικού κυκλώματος. Τον απασχολούν επίσης και ενοχοποιήσεις της μικρομεσαίας τουριστικής επιχειρηματικότητας για την καχεκτικότητα του τομέα και για την αντίστασή της σε διαδικασίες συγκεντροποίησης της οικονομίας, στάση που στιγματίζεται συνήθως ως ανορθολογική. Δεν παραλείπει, τέλος, να εξετάσει ζητήματα του πολιτισμού, όσα τουλάχιστον συνδέονται με την τουριστική ανάπτυξη, μέσα στη συγχρονία της μεταπολεμικής, σχετικά διευρυμένης, μεσαίας τάξης με τα συναφή σε αυτή χαρακτηριστικά πολιτισμικής αμφισημίας και αισθητικού μετωρισμού.

Ένα από τα πιο ενδιαφέροντα ζητήματα που αναδεικνύει ο συγγραφέας της «*Μοντέρνας Κίρκης*» είναι το πώς όλες οι πλευρές –δηλαδή τόσο η μεταπολεμική πολιτική για την ανάπτυξη του του-

ρισμού, και μαζί της οι υποστηρικτές της τουριστικής οικονομικής σφαίρας, όσο και το σύνολο σχεδόν των επικριτικών προσεγγίσεων της τουριστικής ανάπτυξης, εκείνων δηλαδή που την εκλαμβάνουν ως «ασυνείδητο αφελληνισμό» και μαζί της καταγγέλλουν τον «υπερτουρισμό», την «έκρηξη καταναλωτισμού», και τη συνεπαγόμενη «περιβαλλοντική υποβάθμιση» της χώρας— φαίνεται να συγκλίνουν στο ότι η τουριστική ανάπτυξη της Ελλάδας είναι αναγκαία και αναπόφευκτη. Με τα λόγια του Νικολακάκη, «η μεταδικτατορική περίοδος ανοίγει με τον τουρισμό ένοχο, πλιν όμως αμετάκλητα παρόντα»². Αντίστοιχα, η ίδια η κοινωνία εξοικειώνεται σταδιακά με τη μεγέθυνση του τουρισμού, με την εποχικά επαναλαμβανόμενη εικόνα της παρουσίας του ξένου σε κάθε σημείο της επικράτειας και ανέχεται πλέον ως αυτονόητη την οικειοποίηση εκ μέρους του τουρισμού ολόκληρων περιοχών που επισήμως πια χαρακτηρίζονται ως «τουριστικές». Σταδιακά, ολόκληρη η χώρα όχι μόνο συμβιβάζεται με την παρουσία του νέου αυτού μεταπολεμικού φαινομένου, αλλά και αποδέχεται τη μεγέθυνσή του ως λογική απόρροια του φυσικού και πολιτιστικού κάλλους της χώρας που διατίθεται ως προϊόν στη λειτουργία της ελεύθερης [διεθνούς] αγοράς.

Ο Νικολακάκης προκαλεί ονομάζοντας τον ελληνικό τουρισμό «Μοντέρνα Κίρκη». Καταφέρνει να πλανεύει όχι μόνο τους υποστηρικτές αλλά και τους επικριτές του, θεσμούς και άτομα, και τους μεταμορφώνει σε διαπρύσιους υπερασπιστές του, ανεξαρτήτως των άλλων εξελίξεων της οικονομίας, είτε χρησιμοποιώντας τα βασικά του μεγέθη (αφίξεις και εισπράξεις) ως μαγικά ποτά και βότανα είτε με το μαγικό ραβδάκι της διαρκούς μεγέθυνσής του. Τελικά, ο τουρισμός «φυσικοποιείται» ως σημαίνον και αναπόσπαστο μέρος της δομής της σύγχρονης ελληνικής οικονομίας και κοινωνίας μέχρι του σημείου να ανάγεται άκριτα σε «βαριά βιομηχανία» και τελικά ως *sine qua non* όρος αναπαραγωγής της ίδιας της ύπαρξής της.

Οι απόψεις του συγγραφέα υποστηρίζονται από διεξοδική συζή-

2. Βλ., στο βιβλίο αυτό, σ. 164.

τηση για τις ποικίλες όψεις της «τεθλασμένης διαδρομής» που έλαβε με τον καιρό η τόσο ισχυρή αποδοχή του τουρισμού στη συνείδηση της κοινωνίας. Οι αναλύσεις του καταδεικνύουν αν μη τι άλλο την ανάγκη διεπιστημονικών προσεγγίσεων και αποδεικνύουν πολυποικίλες ικανότητες και γνώσεις για τη μελέτη μιας τόσο σύνθετης οικονομικοκοινωνικής δραστηριότητας όπως ο εισερχόμενος τουρισμός σε μια οικονομία υποδοχής. Ταυτόχρονα, οι πολύπλευρες προσεγγίσεις του αποτελούν ερεθίσματα για να ανοίξει μια ευρύτερη συζήτηση ανάμεσα στους νέους ιστορικούς και τους μελετητές του τουρισμού, η οποία, τελικά, δεν μπορεί παρά να αφορά την πολιτική οικονομία του ελληνικού τουρισμού.

Απρίλιος 2017